BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

प्रधानमंत्री आवास योजना : सामाजिक व आर्थिक परिप्रेक्षातून एक विश्लेषण

कु. शितल नरेंद्र चवरे

संशोधक विद्यार्थीनी,

अर्थशास्त्र विभाग, शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था (स्वायत्त) अमरावती.

Email : shitalchaware29@gmail.com

डॉ. विनोद म. गावंडे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, एलफिन्स्टन महाविद्यालय, मुंबई.

Email : drvinodgawande123@gmail.com

सारांश

प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY) ही २०१५ मध्ये सुरू झालेली भारतातील सर्वात मोठी आणि महत्त्वाची परवडणारी घरे बांधण्याची योजना आहे, ज्याचा मुख्य उद्देश २०२२ पर्यंत "सर्वांसाठी घरे" हे ध्येय पूर्ण करणे हा आहे. या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश अमरावती विभागातील PMAY योजनेचा लाभ घेतलेल्या लोकांच्या सामाजिक-आर्थिक जीवनमानावर झालेल्या परिणामांचे दुय्यम माहितीच्या आधारे सखोल मूल्यांकन करणे हा आहे. संशोधनासाठी प्रधानमंत्री कार्यालयाचे प्रसिद्धी विभाग, शहरी व्यवहार मंत्रालय, ग्रामीण विकास मंत्रालय, २०११ ची सामाजिक-आर्थिक आणि जाती गणना, २०१८ आणि २०२४ ची अवास् प्लस यादी, राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण, २०११ ची लोकगणना, आणि शैक्षणिक संशोधन पत्रे यांचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासात असे आढळले की, PMAY मुळे लाभार्थी कुटुंबांमध्ये पक्क्या घरांचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या वाढले, आरोग्य-स्वच्छता सुधारली, महिला सक्षमीकरण वाढले, आणि आर्थिक बचत वाढली. ग्रामीण भागात जीवनमानात मोठी सुधारणा दिसून येते, तर शहरी भागात आर्थिक वाढीवर अधिक परिणाम होतो. हा अभ्यास धोरणकर्ते, संशोधक आणि अंमलबजावणी संस्थांसाठी उपयुक्त ठरेल.

मुख्य शब्द (Keywords) : प्रधानमंत्री आवास योजना, सामाजिक-आर्थिक परिणाम, अमरावती विभाग, २०११ ची सामाजिक-आर्थिक गणना, ग्रामीण गृहनिर्माण, शहरी गृहनिर्माण, महिला सक्षमीकरण, जीवनमान सुधारणा

१. प्रस्तावना

भारतातील गरीब आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना पक्के घर उपलब्ध करून देणे हे राष्ट्रीय विकासाचे एक महत्त्वाचे ध्येय आहे, कारण यामुळे केवळ निवाऱ्याची सोय होत नाही तर आरोग्य, शिक्षण, महिला सक्षमीकरण आणि आर्थिक स्थिरता यांसारख्या अनेक सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रांवर सकारात्मक परिणाम होतो. या उद्दिष्टापूर्तीसाठी केंद्र सरकारने २०१५ मध्ये प्रधानमंत्री आवास योजना सुरू केली, जी ग्रामीण भागासाठी आणि शहरी भागासाठी अशा दोन स्वतंत्र परंतु परस्परपूरक

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

घटकांमध्ये राबवली जाते. महाराष्ट्रातील अमरावती विभाग (अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशीम, यवतमाळ) हा विदर्भातील एक महत्त्वाचा प्रांत असून, येथे PMAY च्या दोन्ही घटकांची व्यापक अंमलबजावणी झाली आहे. नोव्हेंबर २०२४ पर्यंत देशभरात ३.२१ कोटी घरे मंजूर आणि २.६७ कोटी घरे पूर्ण झाली आहेत, ज्यामुळे लाखो कुटुंबांच्या राहणीमानात लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. अमरावती विभागातील अंमलबजावणीचा आढावा घेतल्यास, ग्रामीण भागात सुमारे ३.५ लाख आणि शहरी भागात सुमारे १.२ लाख लाभार्थ्यांना घरे मंजूर झाली आहेत. या पार्श्वभूमीवर, PMAY योजनेमुळे अमरावती विभागातील लाभार्थ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक जीवनमानात कोणता बदल घडून आला आहे, ग्रामीण व शहरी लाभार्थ्यांमध्ये या योजनेचा परिणाम समान आहे की भिन्न, आणि दुय्यम माहितीच्या आधारे या प्रश्नांचे विश्लेषण कसे करता येईल, याचे सखोल विश्लेषण करणे हे या शोधनिबंधाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

या संशोधनाची पाच प्रमुख उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत

1. PMAY योजनेची रचना, उद्दिष्टे आणि अंमलबजावणी प्रक्रियेचा आढावा घेणे.

2. अमरावती विभागातील PMAY लाभार्थ्यांची सामाजिक-आर्थिक वैशिष्ट्ये secondary data च्या आधारे मांडणे.

3. PMAY मुळे लाभार्थ्यांच्या राहणीमान, आरोग्य, शिक्षण, महिला सक्षमीकरण आणि आर्थिक स्थिरतेवर झालेल्या परिणामांचे मूल्यांकन करणे.

4. ग्रामीण व शहरी लाभार्थ्यांमधील फरक ओळखणे.

5. धोरणात्मक शिफारसी मांडणे.

३. संशोधन पद्धती

या शोधनिबंधांचे लिखाण करतांना संशोधनाची रचना वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाची आहे, ज्यामध्ये केवळ दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती (सर्वेक्षण, मुलाखती) या संशोधनात समाविष्ट नाही, कारण या अभ्यासाचा उद्देश उपलब्ध सरकारी अहवाल, पोर्टल माहिती, आणि शैक्षणिक संशोधन पत्रे यांच्या आधारे PMAY च्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे हा आहे. माहिती स्रोतांमध्ये प्रथम केंद्रीय आणि राज्य अहवाल आहेत, ज्यामध्ये प्रधानमंत्री कार्यालयाचे प्रसिद्धी विभाग, शहरी व्यवहार मंत्रालय, ग्रामीण विकास मंत्रालय, राष्ट्रीय सार्वजनिक वित्त आणि धोरण संस्था, आणि नीती आयोग यांचा समावेश आहे. दुसरा महत्त्वाचा माहिती स्रोत PMAY संकेतस्थळे आहेत, ज्यामध्ये pmay-urban.gov.in, pmayg.dord.gov.in, mis.pmayamravati.com, आणि pmaymis.gov.in यांचा समावेश आहे. तिसरा माहिती स्रोत २०११ ची सामाजिक-आर्थिक आणि जाती गणना आहे, ज्याच्या आधारे ग्रामीण भागातील PMAY लाभार्थी निवडले जातात. चौथा माहिती स्रोत अवास् प्लस २०१८ आणि २०२४ आहे, ज्यामुळे अतिरिक्त लाभार्थी यादी तयार करण्यात आली. पाचवा माहिती स्रोत राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण-५, राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालय, आणि २०११ ची लोकगणना आहे. सहावा माहिती स्रोत शैक्षणिक संशोधन पत्रे आहेत, ज्यामध्ये निरीक्षक संशोधन संस्था, सामाजिक विज्ञान नियतकालिक, आंतरराष्ट्रीय सामाजिक विज्ञान आणि आर्थिक पुनर्विलोकन, लेक्स लोकलिस, जेटिर, आयओएसआर, आणि आयजेएसआय यांचा समावेश आहे. माहिती विश्लेषण पद्धतींमध्ये वर्णनात्मक सांख्यिकी (टक्केवारी, मध्यक, वारंवारता वितरण), तुलनात्मक विश्लेषण (ग्रामीण बनाम शहरी, जिल्हावार तुलना), आणि कल विश्लेषण (२०१६–२०२४ कालावधीतील प्रगती) यांचा समावेश आहे. या संशोधनाच्या मर्यादांमध्ये हे लक्षात घ्यावे की, हा अभ्यास केवळ दुय्यम माहितीवर आधारित आहे आणि अमरावती विभागातील काही जिल्ह्यांसाठी अचूक माहिती उपलब्ध नाही.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

४. चर्चा आणि विश्लेषण

PMAY योजनेची रचना आणि अंमलबजावणी ही दोन स्वतंत्र परंतु परस्परपूरक घटकांमध्ये विभागलेली आहे: ग्रामीण आणि शहरी. ग्रामीण घटकाची सुरुवात २०१६ मध्ये कॅबिनेट मंजुरीनंतर झाली, तर शहरी घटकाची सुरुवात २०१५ मध्ये झाली. लाभार्थी निवड प्रक्रियेमध्ये ग्रामीण भागासाठी २०११ ची सामाजिक-आर्थिक गणना, ग्रामसभा पडताळणी, आणि अवास् प्लस २०१८/२०२४ यांचा वापर केला जातो, तर शहरी भागासाठी अवास् प्लस आणि नगरपालिका पडताळणी वापरली जाते. निधी रचनेमध्ये ग्रामीण भागासाठी केंद्र + राज्य + लाभार्थी (१:१:०.५) असे गुणोत्तर आहे, तर शहरी भागासाठी केंद्र + राज्य + कर्ज सबसिडी योजना आहे. अंमलबजावणी यंत्रणामध्ये ग्रामीण भागासाठी ग्रामपंचायत + जिल्हा परिषद जबाबदार आहेत, तर शहरी भागासाठी नगरपालिका + महानगरपालिका जबाबदार आहेत.

अमरावती विभागातील अंमलबजावणीचा सविस्तर आढावा घेतल्यास, जिल्हावार लाभार्थी संख्या खालीलप्रमाणे आहे: अमरावती जिल्ह्यात सुमारे ७०,००० ग्रामीण आणि सुमारे २५,००० शहरी लाभार्थी, अकोला जिल्ह्यात सुमारे ५५,००० ग्रामीण आणि सुमारे १८,००० शहरी लाभार्थी, बुलढाणा जिल्ह्यात सुमारे ८०,००० ग्रामीण आणि सुमारे २०,००० शहरी लाभार्थी, वाशीम जिल्ह्यात सुमारे ४५,००० ग्रामीण आणि सुमारे १२,००० शहरी लाभार्थी, आणि यवतमाळ जिल्ह्यात सुमारे १,००,००० ग्रामीण आणि सुमारे ४५,००० शहरी लाभार्थी आहेत. एकूणच अमरावती विभागात सुमारे ३.५ लाख ग्रामीण आणि सुमारे १.२ लाख शहरी लाभार्थ्यांना घरे मंजूर झाली आहेत. अमरावती शहरातील लाभार्थी-नेतृत्वातील बांधकाम योजनेचा केस स्टडी घेतल्यास, ६,१५८ आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांना ५ झोनमध्ये घरे मंजूर झाली आहेत, ज्यामध्ये अनुसूचित जाती (२,९६६), अनुसूचित जमाती (७१३), आणि इतर मागास प्रवर्ग/इतर (२,४७९) अशी सामाजिक रचना आहे. निधी वितरण ४०% + ४०% + २०% अशा तीन हप्त्यांमध्ये केले जाते.

सामाजिक-आर्थिक परिणामांचे मूल्यांकन करताना, राहणीमानात सुधारणा हा सर्वात महत्त्वाचा परिणाम आहे. ग्रामीण भागात कच्च्या घरांतून पक्क्या घरांत संक्रमण झाल्याने पावसापासून संरक्षण, स्वच्छतागृह, एलपीजी गॅस, वीज, नळाचे पाणी यांसारख्या मूलभूत सुविधांची उपलब्धता वाढली आहे. शहरी भागात झोपडपट्टी पुनर्विकास, कायदेशीर मालकी हक्क, आणि भाडेतत्त्वावरील घरांतून मालकी घरांत संक्रमण यामुळे जीवनमान सुधारले आहे. आरोग्य आणि स्वच्छतेच्या दृष्टीने ग्रामीण भागात बांधलेल्या घरांमध्ये शौचालय, स्वयंपाकघर, वीज जोडणी अनिवार्य आहे, ज्यामुळे राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणानुसार महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात शौचालयाची उपलब्धता २०१५–२०२१ दरम्यान ४५% वरून ७८% पर्यंत वाढली आहे. शिक्षणावर परिणामाच्या दृष्टीने पक्क्या घरांमुळे मुलांना अभ्यासासाठी स्थिर वातावरण मिळते, ज्यामुळे अमरावती जिल्ह्यातील शाळा सोडण्याचे प्रमाण २०१६–२०२२ दरम्यान ८.२% वरून ५.१% पर्यंत कमी झाले आहे. महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने योजनेत महिलेला मालक किंवा सह-मालक म्हणून नोंदणी करणे बंधनकारक आहे, ज्यामुळे लेक्स लोकलिस (२०२५) च्या अभ्यासानुसार ५०-मुद्द्यांच्या मापदंडावर महिलांच्या आत्मविश्वासात आणि निर्णयक्षमतेत लक्षणीय वाढ दिसून आली आहे. आर्थिक स्थिरता आणि बचतीच्या दृष्टीने राष्ट्रीय सार्वजनिक वित्त आणि धोरण संस्था (२०२३) च्या अहवालानुसार ग्रामीण भागातील लाभार्थी कुटुंबे मासिक बचत जास्त करतात, तर आंतरराष्ट्रीय सामाजिक विज्ञान आणि आर्थिक पुनर्विलोकन (२०२५) च्या अभ्यासानुसार शहरी भागामुळे बांधकाम क्षेत्र, रोजगार आणि राज्य सकल देशांतर्गत उत्पादनावर सकारात्मक परिणाम होतो. सामाजिक प्रतिष्ठा आणि सुरक्षेच्या दृष्टीने लाभार्थी सन्मान, सुरक्षा आणि कायदेशीर मालकी हक्क अनुभवतात, ज्यामुळे अमरावतीतील लाभार्थ्यांनी सामुदायिक सहभाग आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांशी जोड वाढल्याचे नमूद केले आहे.

ग्रामीण व शहरी लाभार्थी यांच्यातील तुलनात्मक विश्लेषण करताना, ग्रामीण भागात कच्च्या घरांतून पक्क्या घरांत संक्रमण हा मुख्य उद्दिष्ट आहे, तर शहरी भागात झोपडपट्टी निवारण आणि परवडणारी शहरी घरे हा मुख्य उद्दिष्ट आहे. लाभार्थी निवड प्रक्रियेमध्ये ग्रामीण भागात २०११ ची सामाजिक-आर्थिक गणना + ग्रामसभा वापरले जाते, तर शहरी भागात अवास् प्लस +

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

नगरपालिका पडताळणी वापरली जाते. निधी रचनेमध्ये ग्रामीण भागात केंद्र + राज्य + लाभार्थी (१:१:०.५) असते, तर शहरी भागात केंद्र + राज्य + कर्ज सबसिडी असते. सामाजिक परिणामांच्या दृष्टीने ग्रामीण भागात आरोग्य, स्वच्छता, महिला सक्षमीकरण यांवर अधिक भर दिला जातो, तर शहरी भागात कायदेशीर सुरक्षा आणि सेवांची उपलब्धता यांवर अधिक भर दिला जातो. आर्थिक परिणामांच्या दृष्टीने ग्रामीण भागात घरगुती बचत वाढते, तर शहरी भागात राज्य सकल देशांतर्गत उत्पादन, रोजगार निर्मिती यांवर सकारात्मक परिणाम होतो. अमरावती विभागातील अंमलबजावणीच्या दृष्टीने ग्रामीण भागात बुलढाणा आणि यवतमाळ जिल्ह्यात उच्च प्रगती दिसून येते, तर शहरी भागात अमरावती आणि अकोला शहरी भागात मध्यम प्रगती दिसून येते.

५. निष्कर्ष

या संशोधनातून पुढील महत्त्वाचे निष्कर्ष काढले आहेत:

५.१ यशस्वी अंमलबजावणी : PMAY योजनेची अंमलबजावणी अमरावती विभागात यशस्वीपणे झाली आहे. सरकारी अहवालानुसार, सुमारे ३.५ लाख ग्रामीण आणि १.२ लाख शहरी लाभार्थ्यांना घरे मंजूर झाली आहेत, ज्यापैकी बहुतेक घरे पूर्ण झाली आहेत. अमरावती, बुलढाणा आणि यवतमाळ जिल्ह्यांत ग्रामीण भागात उच्च प्रगती दिसून आली, तर अमरावती आणि अकोला शहरी भागात मध्यम प्रगती नोंदवली गेली. एकूणच, योजनेचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्याच्या दिशेने विभागात लक्षणीय प्रगती झाली आहे.[

५.२ राहणीमानात सुधारणा : कच्च्या घरांतून पक्क्या घरांत संक्रमणामुळे लाभार्थ्यांचे राहणीमान लक्षणीयरीत्या सुधारले आहे. पूर्वी पावसापासून संरक्षण नसलेल्या कुटुंबांना आता सुरक्षित आणि टिकाऊ घरे उपलब्ध झाली आहेत. मूलभूत सुविधा जसे की वीज जोडणी, नळाचे पाणी, आणि पक्का फरशी यांमुळे दैनंदिन जीवन सोपे आणि सुसह्य झाले आहे. यामुळे केवळ शारीरिक संरक्षणच नाही तर सामाजिक प्रतिष्ठा आणि सुरक्षिततेची भावना देखील वाढली आहे.

५.३ आरोग्य आणि स्वच्छता : शौचालय, एलपीजी आणि स्वच्छ पाण्याच्या उपलब्धतेमुळे लाभार्थ्यांची आरोग्य स्थिती आणि स्वच्छता लक्षणीयरीत्या सुधारली आहे. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणानुसार, महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात शौचालयाची उपलब्धता २०१५–२०२१ दरम्यान ४५% वरून ७८% पर्यंत वाढली आहे. उजळ चूल ऐवजी एलपीजी गॅसचा वापर केल्यामुळे धुरापासून होणारे श्वसनाचे विकार कमी झाले आहेत. स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छतागृहामुळे पाण्याजन्य आजार आणि संसर्गाचा धोका कमी झाला आहे, ज्यामुळे कुटुंबांचे आरोग्य खर्चातही बचत झाली आहे.

५.४ शिक्षणावर सकारात्मक परिणाम : पक्क्या घरांमुळे मुलांना अभ्यासासाठी स्थिर आणि अनुकूल वातावरण मिळाले आहे, ज्यामुळे शिक्षणावर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. पूर्वी पावसाळ्यात किंवा उन्हाळ्यात अभ्यास करणे कठीण असलेल्या मुलांना आता घरात शांत आणि सुरक्षित जागा उपलब्ध झाली आहे. अमरावती जिल्ह्यातील शाळा सोडण्याचे प्रमाण २०१६–२०२२ दरम्यान ८.२% वरून ५.१% पर्यंत कमी झाले आहे. वीज जोडणीमुळे रात्री अभ्यास करणे शक्य झाले आहे, ज्यामुळे मुलांच्या शैक्षणिक कामगिरीत प्रगती दिसून आली आहे.

५.५ महिला सक्षमीकरण : महिलांना मालक म्हणून नोंदणी केल्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता आणि सामाजिक प्रतिष्ठा लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. PMAY योजनेत महिलेला मालक किंवा सह-मालक म्हणून नोंदणी करणे बंधनकारक असल्यामुळे लाखो महिलांना कायदेशीर मालकी हक्क मिळाला आहे. लेक्स लोकलिस (२०२५) च्या अभ्यासानुसार, ५०-मुद्द्यांच्या मापदंडावर महिलांच्या आत्मविश्वासात आणि कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेतील सहभागात लक्षणीय वाढ दिसून आली आहे. यामुळे केवळ आर्थिक सक्षमीकरणच नाही तर सामाजिकदृष्ट्या देखील महिलांची स्थिती सुधारली आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

५.६ आर्थिक स्थिरता : लाभार्थी कुटुंबांची मासिक बचत वाढली आहे आणि आर्थिक स्थिरतेत सुधारणा झाली आहे. राष्ट्रीय सार्वजनिक वित्त आणि धोरण संस्था (२०२३) च्या अहवालानुसार, ग्रामीण भागातील लाभार्थी कुटुंबे आता अन्नावर आणि एकूण खर्चावर जास्त खर्च करतात आणि मासिक बचत देखील जास्त करतात. शहरी भागात बांधकाम क्षेत्रात रोजगार निर्मिती झाली आहे, ज्यामुळे स्थानिक अर्थव्यस्थेला चालना मिळाली आहे. आंतरराष्ट्रीय सामाजिक विज्ञान आणि आर्थिक पुनर्विलोकन (२०२५) च्या अभ्यासानुसार, PMAY-Urban चा राज्य सकल देशांतर्गत उत्पादनावर सकारात्मक परिणाम दिसून आला आहे.

५.७ ग्रामीण व शहरी फरक : ग्रामीण आणि शहरी लाभार्थी यांच्यातील फरक स्पष्टपणे दिसून आला आहे. ग्रामीण भागात कच्च्या घरांतून पक्क्या घरांत संक्रमणामुळे राहणीमान, आरोग्य, स्वच्छता आणि महिला सक्षमीकरण यांमध्ये मोठी सुधारणा दिसून आली आहे. शहरी भागात झोपडपट्टी पुनर्विकास, कायदेशीर मालकी हक्क आणि परवडणारी घरे यामुळे आर्थिक वाढ, रोजगार निर्मिती आणि राज्य सकल देशांतर्गत उत्पादनावर अधिक परिणाम झाला आहे. एकूणच, ग्रामीण भागात सामाजिक परिणाम आणि शहरी भागात आर्थिक परिणाम अधिक लक्षणीय आहेत.

थोडक्यात, प्रधानमंत्री आवास योजनेचा अमरावती विभागातील लाभार्थ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक जीवनमानावरील परिणाम हा सखोल आणि बहुआयामी आहे. या दुय्यम माहितीवर आधारित अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, PMAY ही केवळ घरे बांधण्याची योजना नसून ती सामाजिक परिवर्तनाची आणि आर्थिक सक्षमीकरणाची शक्ती आहे. ग्रामीण भागात कच्च्या घरांतून पक्क्या घरांत संक्रमणामुळे लाखो कुटुंबांचे राहणीमान, आरोग्य, स्वच्छता आणि शिक्षण यांमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली आहे, तर शहरी भागात कायदेशीर मालकी हक्क, झोपडपट्टी पुनर्विकास आणि आर्थिक वाढीवर सकारात्मक परिणाम दिसून आला आहे. विशेषतः महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने महिलेला मालक म्हणून नोंदणी करणे बंधनकारक असल्यामुळे लाखो महिलांना आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळाली आहे. तरीही, उर्वरित लाभार्थी, अंमलबजावणीतील विलंब, निधी वितरण आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव यांसारख्या आव्हानांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. भविष्यातील संशोधनासाठी प्राथमिक माहिती (सर्वेक्षण, मुलाखती) जोडल्यास अधिक सखोल आणि अचूक विश्लेषण शक्य होईल. धोरणकर्ते, संशोधक आणि अंमलबजावणी संस्थांनी या अभ्यासातील निष्कर्षांचा वापर करून PMAY योजनेची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे करता येईल, उर्वरित लाभार्थ्यांपर्यंत योजना पोहोचवता येईल, आणि भविष्यातील गृहनिर्माण योजनांसाठी मार्गदर्शन मिळू शकेल. अखेरीस, "सर्वांसाठी घरे" हे ध्येय साध्य करण्यासाठी PMAY ही एक महत्त्वाची पायरी ठरली आहे, जी अमरावती विभागातील लाखो गरीब कुटुंबांना सुरक्षित, सन्मानजनक आणि आर्थिकदृष्ट्या स्थिर जीवन जगण्याची संधी देत आहे.

संदर्भ:

१. प्रधानमंत्री कार्यालयाचे प्रसिद्धी विभाग. (२०२४, नोव्हेंबर १९). प्रधानमंत्री आवास योजना – ग्रामीण: प्रसिद्धी. https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2074713
२. PIB. (2024, November 19). Pradhan Mantri Awas Yojana – Rural: Press Release. https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2074713
३. शहरी व्यवहार मंत्रालय. (२०१८). केस स्टडी: अमरावती लाभार्थी-नेतृत्वातील बांधकाम. https://pmay-urban.gov.in/uploads1/CaseStudy/Download%20Presentation%20marashtraAmravati.pdf
४. MoHUA. (2018). Case Study: Amravati Beneficiary Led Construction. https://pmay-urban.gov.in/uploads1/CaseStudy/Download%20Presentation%20marashtraAmravati.pdf

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

५. राष्ट्रीय सार्वजनिक वित्त आणि धोरण संस्था. (२०२३). ग्रामीण PMAY चा सामाजिक-आर्थिक परिणाम: तिसरा अहवाल. https://pmayg.dord.gov.in/netiayHome/Document/NiPFP-final-3rd-Report.pdf
६. NiPFP. (2023). Socio-Economic Impact of PMAY-G: Third Report. https://pmayg.dord.gov.in/netiayHome/Document/NiPFP-final-3rd-Report.pdf
७. शहरी व्यवहार मंत्रालय. (२०२६). शहरी PMAY संकेतस्थळ. https://pmay-urban.gov.in
८. MoHUA. (2026). PMAY-Urban Portal. https://pmay-urban.gov.in
९. ग्रामीण विकास मंत्रालय. (२०२६). ग्रामीण PMAY माहिती विश्लेषण अहवाल. https://report.pmayg.dord.gov.in/netiay/DataAnalytics/PhysicalProgressRpt.aspx
१०. DORD. (2026). PMAY-G Data Analytics Report. https://report.pmayg.dord.gov.in/netiay/DataAnalytics/PhysicalProgressRpt.aspx
११. निरीक्षक संशोधन संस्था. (२०२४). PMAY मध्ये लाभार्थी निवड. https://www.orfonline.org
१२. ORF. (2024). Beneficiary Identification in PMAY. https://www.orfonline.org
१३. आंतरराष्ट्रीय सामाजिक विज्ञान संस्था. (२०२५). शहरी गरीबांना सक्षम करणे: PMAY चा अभ्यास. https://ijsi.in/articles/pradhan-mantri-awas/
१४. IJSI. (2025). Empowering the Urban Poor: A Study of PMAY. https://ijsi.in/articles/pradhan-mantri-awas/
१५. आंतरराष्ट्रीय सामाजिक विज्ञान आणि आर्थिक पुनर्विलोकन. (२०२५). PMAY चा राज्य सकल देशांतर्गत उत्पादनावर आर्थिक परिणाम. https://ijsser.org/more2025.php?id=388
१६. IJSSER. (2025). Economic Impact of PMAY on SGDP. https://ijsser.org/more2025.php?id=388
१७. भारत सरकार. (२०११). जिल्हा लोकगणना हस्तपुस्तक: अमरावती विभाग.
१८. Census of India. (2011). District Census Handbook: Amravati Division.
१९. ग्रामीण विकास मंत्रालय. (२०११). सामाजिक-आर्थिक आणि जाती गणना. https://secc.dord.gov.in
२०. SECC. (2011). Socio Economic and Caste Census. https://secc.dord.gov.in
२१. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण-५. (२०२१). महाराष्ट्र राज्य अहवाल.
२२. NFHS-5. (2021). Maharashtra State Report.
२३. शहरी व्यवहार मंत्रालय. (२०१८). शहरी परिवर्तन: PMAY द्वारे महिला सक्षमीकरण. https://pmay-urban.gov.in/storage/pdf/PMAY%20Coffee%20Table%20Book_FINAL_25%20July2018_E_Book1.pdf
२४. MoHUA. (2018). Transforming Urban Landscape: Empowering Women through PMAY (U). https://pmay-urban.gov.in/storage/pdf/PMAY%20Coffee%20Table%20Book_FINAL_25%20July2018_E_Book1.pdf